

KELÂM İLMİNİN FELSEFELEŞMESİ SÜRECİ

Yrd. Doç. Dr. İsa YÜCEER*

Halef döneminden itibaren Kelâm ilmi oluşmuş, Kelâmcılar eserlerinde felsefi konulara geniş yer vermişlerdir. Bu durum genelde Mutezile kaynaklarında, Eş'ârî ve Mâturidî ekolleri Kelâm bilginlerinin Kelâmî eserlerinde görülür. Bunlar felsefeyle meşgul olmuşlar ve ondan etkilenmişlerdir. İslam felsefesinin oluşması, İslam filozoflarının yetişmesi, Kelâm alimleri ile bunlar arasında başlayan temel müşterek konularda zamanla Kelâmcıların felsefi problemleri Kelâm içinde çözme girişimleri, felsefeyle ilişkinin belirgin göstergesidir. Yunan felsefesinin önemli ve temel kaynaklarının Abbasiler'in birinci döneminden itibaren Arapça'ya tercüme edilmesi sonrası Kelâm ilmi bu eserlerden yaygın biçimde etkilenecek ortaya konulmuştur. Kelâmî kaynakların içeriği değişmiş, problemlere çözüm getirme ve ele almada nakilden çok akli yöntemi kullanma metodu hakim olmuştur. Akli deliller klasik mantık yöntemleriyle kullanılarak muhaliflerin görüşlerine cevaplar verilmiştir. Bunda ilk sırayı Mutezile Kelâmcıları almaktadır. Eş'ârî ve Mâturidî Kelâmcıları da aynı metottan yararlanmıştır.

Kelâm Felsefe İlişkisinde Ehl-i Sünnet Yapısı

Erken dönem İslam alimleri akli yöntemi kullanmış ve ondan azami derecede yararlanmıştır. Bunu en belirgin şekilde İmam-ı Azam (h.80-150)'ın eserlerinde görmek mümkündür. Kelâmî konuları ele aldığı eserine *el-Fıkhü'l-Ekber* adını verirken bu alanın büyüklüğünü vurgulama, ameli alanı ikinci plana bırakma eğilimi görülmektedir.

* Y.Y.Ü., İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı.

Ele aldığı meselelerin önce İhlas Suresinin ışığında naklî delille genel bir delillendirmesini yapmış, içerikte İslam'a mensup fırkalara ve onların görüşü olarak bilinen tezlere cevap vermiştir. Onun itikâdî alan-daki tespitleri daha sonra oluşan Mâturidî Kelâm ekolü öncülerine rehber olmuştur. Şefaatin hak olduğu, cennette Allah'ın müminlere kendini göstereceği vurgulanırken bununla ilgili metinlere farklı yorum getirip, bu inançlara sıcak bakmayanlara cevap vermeyi hedeflemiştir.¹ Diğer fıkıh imamları fıkıh yanında hadisle de meşgul olmuşlar, itikâdî açıdan ise Ehl-i Sünnet imamları olarak tanınmışlardır.

İmam Şafii, (h.150-204) Sünnî itikat çizgisini savunmuş, daha çok fıkıh usulünde tanınmıştır. İmam Malik ise hadis ağırlıklı bir oluşumu geliştirmiş, özellikle istiva gibi haberi sıfatların yorumsuz alınması gerektiği tezinde iddialı olmuştur.² Sünnî akaidin beyanı ve muhalifin eleştirisi o dönemin Kelâmî faaliyetleri olarak algılanabilir.³ Bu yöntem talim ve reddiyeyi içermiştir.

Ahmet b. Hanbel(h.164-241), dönemindeki Sünnîlik karşıtlarına reddiyeler yazmış, Mutezileye karşı durmuş, onların Kelâmı anlayışlarını kabul etmemiş, Selef metodunu savunmuştur. Kelâm ilmine muhalefet onun talebeleri ve ekolü tarafından yürütülmüştür. İbn Teymiye (ö.728/1328) ve İbn Kayyim el Cevziye(ö.751/1310) Hanbelilik olarak oluşan anlayışın temel şahsiyetleri olmuşlar, daha sonraki dönemlerde günümüze kadar önemlerini korumuşlardır. Bu yapılanma içinde Selefiye ekolü, muhalifleri bidat ehli olmakla itham etmiş, git-tikçe Sünnet Ehli ve Bidat Ehli şeklinde bir ayırım yapılmaya başlamıştır. Sünniliğin dışındaki tüm Kelâmcılar bidat ehli olmakla suçlanmışlar, bu nedenle toplumda önemli ayırım olmuştur. Selefiye'nin nazarında bidatçı gruba el-Kindî (ö.252/866), el-Farabî (ö. 339/950), İbn Sina (ö.428/1037) gibi filozoflar da dahildir. Mantık felsefe ve Kelâmıla meşgul olanlar onların eleştirisinden kurtulamamışlardır. Felsefe ve Kelâmın leh ve aleyhinde olanlar bulunduğu gibi felsefeleşen Kelâmın taraftarları yanında, onu eleştirenler de buluna gelmiştir.⁴

¹ Bk.: İmam Azam, (Numan b. Sabit), *Fıkhu'l-Ekber*, Ali el-Kari, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber* içinde, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 1979, s. 168 vd.

² Akaidi için bk.: Ahmed b. Abdullah Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-Evliya*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiye, Beyrut, 1988, c. VI, s. 327

³ Akaid risaleleri için bk.: Ali Sami Neşşar ve Ammar et-Talibi, *Akaidü's-Selef*, İskenderiye 1971, İslam imamlarından bir kesitin itikâdî görüşlerini belirttikleri eserleri bir arada toplamıştır.

⁴ Eleştirilerin en kapsamlısını İbn Teymiye'de görmek mümkündür. Bk.: *Muvafakatı Sarıhi'l-Makul li Sahihi'l-Menkul*, Bulak, 1321, c. II, aynı yapı talebeleri tarafından sürdürülmüş, benzer anlayış ise, İbn el-Vezir (ö.840/1436), eş-Şevkani (ö.1250/154)'nin eserlerinde görülür. Selefiye savunması vardır.

Nakle bağlılığın dışına çıkmak istemeyen Selefiye, felsefe yapma veya Kelâmın felsefeleşmesini Yunan üslubunu kabul etmek olarak algılamış, bunu Kur'ân üslubuna muhalif bir tutum olarak değerlendirmiştir.⁵

Karşı olanların muhalefetine rağmen Mutezili ekol yanında Sünnî ekol öncüleri de Kelâmla meşguliyeti metafizik, mantık ve cedel ile uğraşmayı sürdürmüşlerdir. el-Bakillani(ö.413/1013), İmamı'l-Haremeyn el-Cüveyni (ö.478/1085) gibi şahsiyetler⁶ Sünnî Eş'ârî ekolün öncülüğünü yaptığı dönemde, onlardan farklı bir yerde duran İbn Hazm (ö.456/1064)⁷ da Zahiri mezhebi bünyesinde Kelâm anlayışını geliştirmiştir.⁷ Fahrettin Razi (ö.606/1210) Eş'ârî Kelâmının önemli öncüsü olması yanında, felsefi yönüyle de tanınmıştır.⁸ Seyfeddin el-Amidi (ö.631/1233), Kadı el-Beyzavi (ö.685/1286) felsefi içerik ağırlıklı Kelâm yöntemini sürdüren öncülerdir. Taftazani (ö.793/1390),⁹ Adudu'd-Din el-İci (ö.756/1355)¹⁰ Kelâmla felsefenin birbirinden ayrılmaz bütünleşme döneminin temsilcileridir. Seyyit Şerif el-Cürçani (ö.816/1413) ve sonrası artık şerh ve haşiyelerin yaygınlık gösterdiği döneme gidiştir. Onların verilerinde ilk dönemden çok farklı kapasite görülür. Kelâmî problemler felsefi yöntemlerin hakim olduğu üslupla açıklanmıştır. Aklî delil ağırlıklı delil getirme ile görüşlerin teyid edilmesi hakim özelliği. Bu süreç oluşmuş Kelâmın felsefeleşmesi sürecinde Kelâmî anlayışın kurumlaşması ile Kelâmî yapı yerleşmiştir. Bu oluşumun fikir dünyasına yararlarının olduğunda şüphe yoktur. Gerçek Sünnî Kelâm bunlar elinde hüviyetini bulmuş, Kelâmdan Mutezile Kelâmının anlaşılması gerektiği gösterilmiştir.

Genelde Sünnî akım Kelâmcıları kendi fikirleriyle bağdaşmayan düşünce mensuplarına reddiyede bulunma, cevaplar verme ihtiyacı duymuşlardır. Bu muhteva içerisinde felsefenin kabulü sonrası

⁵ Bk.: Abdulhalim İbn Teymiye, *er-Red ale'l-Mantıkıyyin*, Daru'l-Mearife, Abdusamed Şerafeddin Neşri, Bombay, 1368

⁶ İmamı'l-Haremeyn el-Cüveyni, *eş-Şamil, el-İrşad ve Akidetu'n-Nizamiye* adlı eserleriyle Kelâmî varlığını ortaya koymuştur. En önemli yönü ise Gazali'yi yetiştirmesi ve felsefeye karşı mücadelenin ret etme değil, eleştiri ortamında başlaması olarak görülür.

⁷ Ebu Muhammed Ali İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*, Daru Ukaz, Riyad, 1982, bu eserinde Kelâmî fırkaların konulara bakış açısını ve delillerini dile getirmiştir.

⁸ Fahrettin Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990, adlı tefsiri yanında diğer Kelâmî eserlerinde felsefeleşen Kelâm örneği verir.

⁹ *Şerhu'l-Akaid, Şerhu'l-Mekasid* felsefeleşen Kelâmın en önemli verileri olarak ortaya çıkmıştır.

¹⁰ *Şerhu'l-Mevakaf* adlı eser *el-Mevakaf fi İlmi'l-Kelâm*, Kelâmda temel kaynak olmuştur.

Kelâmî problemlerin boyutu daha önceki dönemden kapsamlı ve yeni konuları içeren muhtevaya bürünmüştür. Bunları açıklamada nass yanında akla geniş çapta müracaat edilmiş, yeni kavramlar alınmış, klasik Kelâm konuları ilahiyat, nübüvvet ve semiyat bu ortamda açıklanmıştır. Kaza ve kader, cebir ve ihtiyar, hayır ve şer gibi Kelâmî problemler yeni oluşumlar göz önünde bulundurularak, yeni şartlar muhtevasında açıklığa kavuşturulmuştur. Felsefenin Kelâm bünyesine girmesi sonrası Kelâmda görünen farklı yapı kitapların içeriğine yansımış, Selef döneminde ele alınmayan yeni konular işlenmeye başlanmıştır.

Kelâmda da önce Gazali tarafından başlatılan felsefeyi anlama girişimi, ardından da eleştirme, sonuçta Tehafüt'lerin karşılıklı olarak yazılması önemli bir yer tutar. Bu da Kelâmın felsefeyi eleştirmesi, felsefenin kendini savunması, tekrar Kelâmın felsefeye cevap verme ihtiyacı duyması şeklinde bir süreçtir. Fikri alanda İslam tarihinde bu süreç yaşanmıştır. Böylece fikri hayat canlılık kazanmış, eleştirel yaklaşım mantığı gelişmiştir.¹¹ Genelde aynı konular ele alınsa bile, metod farklılığı onları problemlerin doğduğu şartlar içerisinde kendi açılarından çözmeye götürmüştür. Meselelere yaklaşımlar da farklılık görülmüş, konuları açıklamada kişilerin kendi ekol ortamının da etkisi olmuştur.¹² Kelâm alanı Halef ve Selef ayırımıyla izah edilme yanında, ekoller bünyesinde açıklanmak durumundadır. İslam filozofları için herhangi bir felsefi ekol tespiti değil, tamamını İslam filozofları içerisinde mütalaa etmek mümkündür. İslam Kelâmcılarını ise tek Kelâmî ekol bünyesinde mütalaa etmek mümkün görülmemektedir. Çünkü her biri ayrı bir ekolün temsilcisi olmuş, fikirlerini mensup oldukları ekolün genel temayülü içerisinde geliştirmişlerdir. O mezhebin bünyesine uymayan fikirleri olmuşsa da, bu fikir, yorum ve içtihatları onların mezhep veya yeni oluşan grup içinde kendi mülâhazaları olarak algılanmıştır.

İnceleme alanlarından olarak Kelâm alemi ele alır, fakat felsefeden farklı olarak onun Allah tarafından yoktan var edildiği inancını kabullenir. Onun kadimliği konusunda felsefeyle aynı düşünceyi paylaşmaz. Evren, Kur'ân'ın üzerinde durduğu önemli konulardandır. Kelâm ise Sünnî anlayış çerçevesinde felsefe muhalifi bir yoldan hareketle, alemin hadislîği teziyle görüş belirlemesi yapmıştır. En çok tar-

¹¹ Geniş bilgi için bk.: Mübahat Türker, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe Ve Din Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956

¹² Örnekler için bk.: Türker, a.g.e., s. XV, Gazali, İbn Rüşd ve Hocazade'nin Kelâm ve felsefeyi, din ve felsefe münasebeti şeklinde ele almaları konuya daha geniş boyutta bakış açılarının örneklerini sunar.

tışılan konulardan birisi de kıdem (başlangıcı olmamak) kavramını anlama biçiminde olmuştur. Sünnîler Allah'ı ve tüm sıfatlarını kadim alemi de hadis kabul ederken, Mutezile sadece Allah'ın zatı hakkında kadim kavramını kullanmış, filozoflar ise, alemin de kadimliğini savunmuştur. Bu durumda Sünnî Kelâm anlayışıyla Mutezilî Kelâm anlayışını, ayrıca Sünnîlerle filozofları bağdaştırmak mümkün görölmüştür. Ahiret ahvali inançlarından olarak diriliş, kabirlerden kalkıp mahşere geliş, felsefeyle Kelâmın ayrı düştüğü önemli bir konu olmuştur. Filozoflar ruhani dirilişi, Kelâmcılar hem ruh hem de cisimle mahşere gelişi savunmuştur.¹³ Allah fikri hem Kelâmın hem felsefenin konusu iken, kainatın Allah'tan sudur ettiği düşüncesi felsefede ele alınmıştır. Allah'ın her şeyi bildiği inancı genel olarak yaygın bir inanç olmasına rağmen, felsefenin Allah'ın cüziyatı bilmediği düşüncesini ileri sürmesi genel inançla ters düşmüş, Kelâmcılar nasların ışığında Allah'ın mutlak ilmini savunmuşlardır.¹⁴ Bu ayrı değerlendirmede her iki tarafın da kendine özgü izah tarzı bulunmakta, taraflar kendi fikirlerinin doğru olduğu kanaatini taşımaktadırlar.

Ayrıca yorumu İslam filozofları yoğun biçimde kullanmışlar, Mutezile onlara yakın konumda yoruma baş vurmuş, Eş'ârî ve Mâturidî Kelâmcıları ise dilde sahih olan, kullanılma ihtimali bulunan anlamları kullanarak yorum yapmada bir sakınca görmemişlerdir. Böylece felsefeyle ilişkide Kelâm bilginlerinin aynı konumda olmadığı, itikâdî mezheplerin kendi metotları çerçevesinde konum tespiti yaptıkları göröölür. Bu konuda zamanla Kelâmî ekollerin iç yapısında da farklılaşma görölmektedir. Meselelere akli açıklamalar yapılmış, yorumlar getirilmiştir. Bunun yanında bu iki Sünnî grubun aynı olduğu da söylenemez. Ayrı yaklaşım gösterdikleri meseleler vardır. Her iki grupta o döneme kadar devam eden alışılmış anlayışın dışına çıkmış, yeni yorumlar yapmış, akli açıklamalarda bulunmuş, problemlerden inancı ilgilendiren alana çözüm getirmişlerdir. Akli yöntemi benimsemede de aynılıkları değil, yakınlıklarını söylemek mümkündür. Mutezile ile filozofların görüşleri arasında ise çoğu kez paralellik göze çarpmaktadır.¹⁵

Metotlar açısından felsefe, metafizik konuları akılla açıklama yolu izlemiştir. Akli esas alan yöntem onun temel prensibidir. İnanç ve özellikle de gaybe iman onun sorunu değildir. Kelâm ise gaybe i-

¹³ Bk.: Ali el-Kari, a.g.e., s. 12

¹⁴ Bk.: Ali el-Kari, a.g.e., ss. 14- 21

¹⁵ Bk.: Mehmet Dağ, "İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerine Düşünceler," Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 1991, c. I, s.

manla ilgili pek çok konuyu inanç esası olarak alır.¹⁶ Uluhiyet ve semiyat konuları gaybe iman bünyesindeki meselelerdir. Allah'ın sıfatları, ahiret alemi, meleklerle ilgili bilgiler vahiyle belirlendiği şekliyle Kelâm'da kabul görmektedir. Bunlara farklı izah getirilmesi ise ekollerin kendi anlayışı içinde gerçekleşmektedir. Doğru bilgiyi elde etmek yolunda akılla beraber naklîn birlikte alınması konusunda Kelâmın yöntemi felsefeden daha sıhhatli görülmektedir. Böylece iki bilgi yolu birbirine destek olmakta, yanlışlık yapma ihtimali azalmaktadır. Kelâm vahyin verilerini Sadık Rasulün haberi olarak değerlendirilmekte, bir bilgi yolu ve kaynağı kabul edip almaktadır. Bilgi hem Kelâm hem de felsefenin ilgi alanıdır. Kelâm Rasulün verdiği vahiy kaynaklı bilgiyi diğer bilgi kaynaklarıyla birlikte alırken, daha sağlıklı bir yol takip etmiştir. Kelâm felsefeden farklı olarak önemli görev üstlenmiştir. Peygamberin verdiği bilgilerin doğru anlaşılmasında azami gayret göstermek, akli yöntemi de diğer bilgi kaynaklarıyla birlikte devam ettirmek yolu izlemiştir. Tüm bilgi kaynakları vahiy anlamada kullanılmıştır. Vahiyden kazanımlar olarak yeni bir bilgi, yöntem ve amaç ortaya konulmuştur. Bilgi verilirken onun amacı ve kullanım tarzı da gösterilmiştir.¹⁷

Hız. Peygamber döneminde ve onun uygulamalarında akıl vahiy ilişkisinde bir sorun görülmemektedir. Akıl-vahiy uyumluluğu en mükemmel şekilde onun uygulamalarında görülmektedir. O bunu yaparken hem vahiy çizgisinde kalmış, hem de aklın icaplarını yapmıştır. "Hz. Muhammed vahiy almaya başladıktan sonra İslam dini iki kaynağa (akıl ve vahiy) dayanarak oluşmaya başlıyor. Kur'an'ın akla çok değer verdiği bir realitedir. Akıl onu anlar, yorumunu yapar. Akıl Kur'an'ı yorumluyor ve bu noktada Kur'an'a bağlı kalıyor."¹⁸

Ömer Neseî, "eşyanın hakikati sabittir. Bu durum hak ehli tarafından kabul edilmiştir. Sufestaiye ise bunu reddetmiştir,"¹⁹ demek suretiyle akait alanında yazdığı eserine eşyanın gerçek hüviyetinin varlığını kabul etmeyen felsefi ekolün görüşünü eleştirel biçimde sunmak suretiyle başlar. Buna muhalif olan Kelâmî anlayışı hak ehlinin düşünce biçimi olarak sunar. Bu türden konuların Halef dönemi Kelâm kaynaklarında tafsilatlı olarak ilk bölümlerde yer aldığı görülür. Sufestaiye'nin hangi felsefi ekolleri kapsamına aldığı ile ilgili bilgiler

¹⁶ Gaybe iman müminin vasıflarından olarak belirlenir. Bk.: Bakara, 2/3

¹⁷ Geniş bilgi için bk.: I. Din Şurası, Hüseyin Atay, "İslam'ı Anlama ve Anlatma Metodu Akıl (İlim Kaynağı)," D.İ.B.Y., Ankara, 1995, c. I, s. 287 vd.

¹⁸ Atay, a.g.m., c. I, s. 289

¹⁹ Ramazan b. Muhammed, *Haşiyeli Ramazan b. Muhammedi*, Salah Bilici Yay., İstanbul, trs., s. 32

ve bu ekolün kısımları hakkında bilgi verme ihtiyacı, Kelâm kaynaklarının ilk kısmında felsefeye açıklık getirme yoluna götürmüştür. Bilgi elde etme yolları yine ön sıralarda yer alan konular arasındadır. “Ehli Sünnet itikadında zaruri olarak bazı şeylerin varlığını müşahede ile, bazı şeylerin ise varlığını aklî delil ile veya hasmı susturma delili ile biliriz”²⁰ şeklinde bilgi probleminde girilmektedir. Sofistler hakkında verilen bilgiler onları Kelâmî açıdan eleştiri içeriklidir. Bu da eşyanın hakikatini kabul etmeyenlere yöneliktir. Sünnî Kelâm kaynaklarında çeşitli konularda filozofların görüşlerinin belirlenmesinin ardından o anlayışların delilsizliği ve çürütülmesi, muhalifin cevaplandırılması planlanmıştır. Halbuki eleştirilen felsefi görüşlerden bir kısmı yeni olmayıp, milattan önce ortaya atılmış ve etkinliğini yitirmiş fikirlerdir. Ana tema olarak ilahın tek olduğu belirtilmiş, şayet birden fazla ilah bulunsaydı ne tür olumsuz sonuçların ortaya çıkacağı ortaya konmuştur. Mukaddimeler babında tevhide muhalif fikri yapılanmalara reddiyeye ihtiyaç duyulmuştur.²¹

Selef bilginleri Kelâma karşı çıkmışlar, Kelâmdan da genelde Mutezilenin Kelâm anlayışını kastetmişlerdir. Onların önceleri karşı oldukları alan zamanla ilgi odağı haline gelmiştir. Hanbeliler ve Selefiler mantık ve felsefeye karşı olumsuz tavırlarını sürdürürken, Sünnîlerin diğer kesimi zamanla sertlik yanlılığını sürdürememiş, Gazali’den itibaren bilginlerinin verilerinde Kelâmın felsefeyle yakından ilgilendiğinin, karşı olmadığını örneklerini vermişlerdir. Mantık, felsefe ve Kelâm karşıtlığı Hanbeli ve Selefiye anlayışında uzlaşmaz biçimde devam etmiş, bir başka yönden felsefeye, mantığa ve felsefeleşen Kelâma en büyük eleştiri İbn Teymiye (ö.728/1328) tarafından yapılmıştır. O adeta Hanbeliliğin ve o çizgi bünyesindeki Kelâma muhalif görüşlerin sözcülüğünü yapmıştır.²² Onların karşı oldukları Kelâm artık eski tevhit ilmi veya akait metoduyla kalmadığı gibi, felse-

²⁰ Sadettin et-Taftazani, *Haşiyetu'l-Kesteli ala Şerhi'l-Akaid*, Salah Bilici Yay., İstanbul, trs., s. 23.

²¹ Tafsilat için bk.: Ramazan Efendi, a.g.e., s. 72 vd.

²² Bk.: İbn Teymiye, *Nakdu'l-Mantık*, Mektebetü'l-Sünneti'l-Muhammediye, Kahire, trs., *Mecmuu'l-Fetava*, I. baskı, Daru'l-Arabiyye, Beyrut, 1398, c. IX bu konularda onun muhalif tavrını ortaya koyduğu önemli eserleridir. Aynı çizgiyi Taceddin es-Subki ve es-Suyuti'nin felsefeyle uğraşmanın uygun olmadığı kanaatinde oldukları, felsefenin basireti körleştirdiği görüşlerini belirttikleri görülür. (Bk. Garabe, Hamude, *İbn Sina Beyne'd-Din ve'l-Felsefe*, Mecmail Buhusi'l-İslamiyye, Beyrut, 1972, s. 208) Suyuti'nin Felsefe karşıtlığı için bk.: *Savnu'l-Mantık an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, Abbas el-Baz baskısı, Mekke, trs. ve Suyuti'nin *Nasihatu Ehli'l-İman fi'r-Red ala Mantıka'l-Yunan*, isimli İbn Teymiye'nin bir eserine Muhtasarı, Ali Sami Neşşar talikli, Abbas Ahmet el-Baz Yay., Mekke, trs.

fedem etkilenererek yeni konular ve yöntemler benimsemiş ve bunu kullanmıştır. Felsefeleşen Kelâma muhalefet yapısı Hanbeli ve Selefîye çizgisinde görülmüş, onlar naklî yöntemle yetinmeyi savunup, aklî içerige başvurmayı uygun görmemişlerdir. Tevhidi savunma yöntemi böylece Kelâmî fırkalar arasında farklılık arz etmiş, Kelâmî ekoller felsefenin eleştirildiği konularda da kendi ekollerinin ana prensiplerini ön planda tutarak hareket etmişlerdir.

Tevhit, Kelâm ilmi ve felsefe olarak üç ayrı alanın birbiriyle münasebeti söz konusu olduğunda Kelâm orta bir yerde durmaktadır. Tevhit veya akait felsefeye mesafeli durmuş, naklî delillerden yararlanarak inanç esaslarını izah etmiştir. Kelâm ise naklî delillerden yararlanmakla beraber akla baş vurma, felsefî yöntemi kullanmada, onun verilerinden yararlanmada bir sakınca görmemiştir. Kelâm kişilerin inanç dünyası ve bunun ameli gereklerinin davranış biçimlerine yansımalarıyla ilgilenmiş, sonuçta neyin mümin ve müslim olmayı, neyin de küfrü gerektirdiğine karar vermek durumunda kalmıştır. Felsefenin karmaşık nazariyeleri ve metodu her seviyeden kişi tarafından kavranamamaktadır. Kelâm ise halkla ilişki kurmada, dini metinlere ağırlık verme ve benzeri işlevlerinden dolayı felsefe ile tevhit ilmi arasında orta bir yerde durmaktadır. İslam'ın ilk dönemindeki itikadî işleme biçiminden ve anlatım yönteminden uzaklaşmış, felsefî konuları da bünyesine alarak farklı mecraya yönelmiştir. Bu durumda Kelâm felsefe olmadığı gibi, akait de değildir. Fakat her iki alandan da pek çok meseleyi bünyesinde barındırmaktadır. Akait her bilgi ve kültür seviyesinden insanın rahatlıkla anlayabileceği yöntemi almıştır. Ayet ve hadis ağırlıklı delil getirmeyi yeğlemiş, gerektiğinde aklî izahlar yapmıştır. Vahiy yoluyla gelen esaslar muhataplara ulaştırılırken, muhatabın kavrayamayacağı bir yöneme başvurmak anlamsız görülmüştür. Kişilerin inançlarında huzurlu olabilmesi için bir takım anlaşılmaz kapalı nazariyelere değil, kalplerinin mutmain olabileceği açık realiteye inanmaları gerekmektedir. Bunu da tevhit, akait, akide, olarak adlandırılan alan üstlenmiştir. Felsefî yöneme başvurmaya girişmemiş, kendi metin ağırlıklı çizgisini doğal olarak sürdürmüştür. Akaitte ortaya konan esaslarda değişim ve farklılık görülmez. Kimse vahiyle belirleneni değiştirme yetkisini kendisinde göremez. Kelâm ise aynı vahyin belirlediği esasları ele almakla beraber kendisini yorum yapmaya yetkili görmektedir. Sonuçta farklı teviller yapılmakta, edebî sanatlardan ve dilden yararlanarak anlamlandırma yolu izlenmektedir. Anlama biçimi farklı olunca, aynı kavram farklı algılanabilmektedir. Felsefede filozofların bir meselede birleşmesi, müşterek görüş belirlemesi, zorunluluğu bulunmamaktadır. Akıl esas alınmıştır, sonuçta aklın verile-

ri her birinde farklı olabilmektedir. Biri diğerini hatalı olmakla, yanlışlıklar yapmakla itham edip, farklı görüş belirleyebilmektedir. Kelâm alanında Mutezile ekolü akli esas alma konusunda felsefeye en yakın Kelâmî ekol olarak görülür. Kelâm genel yapısıyla felsefeden farklı olarak vahyi nazarı itibara almak zorundadır. Kendini ondan müstağni göremez. Kelâmın ilgi alanı olan konularda vahyin belirlediği prensiplere önem vermek zorunluluğundan dolayı vahyin belirlediklerini almışlardır. Burada kendilerini haklı olarak yetkili gördükleri iş ise yorumlamadır. Sözlük anlamlarından birini alma, meşhur olan anlamın dışında bir anlam yükleme, sahih olan ve ihtimal dahilinde bulunan manalardan biriyle anlamlandırma yolunu izlemişlerdir. Bu faaliyetleriyle yorum yapmayan ve yorum yapanlara karşı çıkan özellikle Selefiye ekolü ile ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ve benzeri pek çok yapıyla ekoller arasında farklılık görülür. Aynı inanç esaslarını anlatım yönteminde Kelâmıla Selefiye farklı yerde durmaktadır. Aynı akait farklı biçimde savunulmuştur. Tüm bunlar İslami çerçeve içinde oluşmakta, yöntem farklılığı söz konusu olmaktadır.

Felsefe Allah'ı Vacibu'l-Vücut olarak isimlendirir. Kelâm da bu sıfatı kullanmada bir sakınca görmez. Selefiye ise Allah'ın Kitabında Peygamberin sünnetinde Allah hakkında belirlenmeyen bir isimle isimlendirilmesini sakıncalı görür. Yine naslarda varit olmayan her hangi bir sıfatın onun hakkında kullanılmasını, Allah'ın kendisi hakkında haber vermediği, Rasulullah'ın Allah hakkında kullanmadığı bir isim, fiil, sıfat veya vasfı Allah hakkında kullanmayı sakıncalı görür. Ayrıca Allah'ın varlığını kabul etmeyenler hakkında Kelâmın hükmü serttir. Kelâmcı burada hüküm verir, filozof ise hüküm vermez, bunu ciddi anlamda problem edinmez. Kelâmcılar onun varlığını kabul etmiş, isim, fiil ve sıfatlarını izahta kendi aralarında ayrılığa düşmüşlerdir. Özellikle sıfatların varlığını kabul edip etmeme konusunda Sıfatiye ile Muattile arasında ihtilaf çıkmış, sıfatları kabul ederler, onların kadim olup olmadığını tartışmış, Mutezile ile Sıfatiye arasında ciddi ayrılıklar görülmüştür. Ayrıca sıfatları kabul edenler kendi aralarında Haberi Sıfatlar konusunda yorum yapıp yapmama hususunda ayrılmıştır. Kelâmcılar Allah'ın varlığını değil, isim fiil ve sıfatları tartışmışlar, ilgili nasları özellikle haberi sıfatları bildiren ayet ve hadisleri izahta ayrılığa düşmüşler, yorumlamada farklı sonuçlara varmışlardır. Allah'ın isim, fiil ve sıfatları filozofların, Kelâmcıların ilgilendiği açıdan ilgi alanı olmamış, filozoflar bu konuda aynı yoğunlukta uğraşı vermemişlerdir. Nasları kullanmakla beraber akli izahlar getirmişlerdir. Sıfatları kabul edenler kendi içinde tekrar anlayış farklılığı göstermişlerdir. Bu da genelde müteşabih ayetler ve sıfat-ı haberiye

olarak adlandırılan sıfatlar konusundadır. Yed-el, vech- yüz, ayn-göz, esabi-parmaklar, kadem-ayak, nüzül-iniş, meci-geliş, vb. anlamlarını ifade eden kelimelerin Allah hakkında kullanımında bunların geldiği ayetler ve varit olduğu hadisleri sözlük anlamında almak veya tevil etme konusunda farklı anlayışlar ileri sürülmüş, keyfiyetini, inceliğini problem edinmeksizin almak genel temayül olmuştur.

Sünnîliğin Eş'ârî ve Mâturidî kolları yorum yanlısı tavır alırken, Selefiye dini metinleri yorumsuz kabul etme prensibinden hareket etmiştir. Sonuçta sıfatların yorumsuzluğu ilkesi benimsenmiştir. Allah'ın varlığı ve birliği tartışmasız kabul edilmiş, Müşebbihe ve Mücessime ile Allah'ı yaratıklara benzetme problemi yaşanmıştır. Sünnî ekol onun eşsiz, denksiz ve benzersiz olduğunu, şerikin, mülkte ortağının bulunmadığını, mutlak mabut olduğunu kabul etmiştir. Bir başka sorun Hululiyeye ile yaşanmış, onlar uluhiyetin bir takım yaratıklara geçtiği fikrini savunmuşlardır. Bazı yaratıklarda uluhiyetten bir cüz bulunduğunu iddia edenlere Kelâm cevap verme durumunda kalmıştır. Yaratıcının varlığının kabulü, birliğinin ispatı Kelâmın temel ilkesi olmuş, bundan dolayı onun ilimlerin en şerefli olduğu savunulmuştur. Felsefe ise kendisine böyle bir hedef belirlememiştir. Kelâm felsefeleşirken de temel uluhiyet anlayışından bir tavizde bulunmamıştır. Tevhidi savunma Kelâmda ilk sırada yer alırken, felsefe bunu temel tema olarak düşünmemektedir. Allah'ın varlığının ve birliğinin ispatı değil, onun hakkında felsefenin yaklaşımını belirleme, onunla ilgili tartışmalara açıklık getirme yeğlenmiştir. Kelâm ilk başlatılan noktada kalmamıştır.²³ Bir süre sonra Sünnî alimler muhaliflerinin ilgi duyduğu alana ilgi duyma ihtiyacını hissetmişler ve Mutezilenin başlattığı uğraşmayı Sünnî Kelâmcılar sürdürmüştür.

Mutezili ekol Abbasiler'in ilk döneminden sonra zamanla eski önemini yitirmiş iken, Sünnî Kelâmcılar ise bu sahada daha kalıcı olabilmişlerdir. Kelâmın ilk çıkışında İslam alimlerinin bir kısmı onun aleyhine bazı olumsuz sözler söylemişlerdir.²⁴ Zamanla artık Kelâm, mantık ve felsefenin aleyhine alınan sert tavrın yumuşama gösterdiği, geniş çaplı muhalefetin kalmadığı görülmüştür.

²³ Üç kardeş meselesi olarak bilinen ve Eş'ârîliğin doğuşunu hazırlayan Kelâmî tartışma ortamı ve sonuçları için bk.: Ramazan b. Muhammed, a.g.e., ss. 21-22

²⁴ Örnekler için bk.: Ali el-Kari, a.g.e., s. 2 vd.

Mutezilenin Kelâmî Ve Felsefi Düşünce Ağırlıklı Ekol Olarak Zuhuru

Kelâm ilmi ilk olarak tabiunun büyüklerinden Hasan el-Basri (ö.110/728)'nin ders halkasından öğrencisi Vasıl b. Ata(ö.131/748)'nin ayrılması, daha sonra ikinci önemli öğrenci olan Amr b. Ubeyd (ö.144/761)'in de ona katılmasıyla büyüüp gelişen bir Mutezili akım anlayışı şeklinde ortaya çıkmıştır. Mutezilenin ilk dönem bilginleri zahit, takva ehli şahsiyetlerdi, bu nedenle rağbet görmüşlerdir. İkinci ve üçüncü dönem şahsiyetleri²⁵ Kelâmî eserlerini felsefi bakış açısıyla telif etmişlerdir.

Kelâmcılardan Mutezilenin hasımlarına karşı koyma konusunda özellikle Abbasiler döneminde siyasilerle iş birliği yaptıkları görülmüştür. Bu da siyasilerin bir mezhebi benimseyip diğerlerine baskı uygulaması şeklinde görülmektedir. Bu yönüyle Mutezile Kelâmcıların eleştirilerine hedef olmaktadır. Kelâmın en çok eleştiri alan yönü ise görünürde faydası olmayan konularla uğraşılmasıydı. Alışılmış fikir dünyasına karşı farklı görüşlerle ortaya çıkma eğilimleri önce fertler bazında görülmüştür. Fakat yeni olarak belirlenen fikirler dini açıdan zorunlu olmayan düşünce biçimiydi. Kur'ân inmeye başladığı andan itibaren inananların en çok tazim ettiği Kitabullah'tır. Hiç kimse onun mahluk olup olmadığını tartışmamış, gündeme girmesi de dönemin siyasileri hariç kimseyi memnun etmemiştir. Alimlere baskı yapılarak fikir benimsetilmesi, "Kur'ân mahluktur" sözünü söylemeye mecbur edilmesi, bunu söylemeyenlerin işkencede tutulması, kabul edilmesi imkansız bir süreçti. Bu tür konular İslam öncesi dinlerde tartışılan meseleler de olsa, onları da müspet ve faydalı bir sonuca götürmemiştir. Cad b. Dirhem(ö.118/736) ve Cehm b. Safvan(ö.128/745) toplumda yaygın olan anlayışa ilk muhalefeti gösterenler arasındadırlar. Kur'ân'ın mahluk olduğu, kaderin veya insan özgürlüğünün reddi, ilahi sıfatların farklı yorumu, vb. şekillerde başlayan muhalefet zamanla kurum olmaya kadar gitmiş, azda olsa taraftar toplayabilmiştir.²⁶ Bu oluşumlar Kelâm bazında kalmıştır.

²⁵ Mutezile kendi içinde bilginlerini tabakalar şeklinde ayırım yaparak farklılıkları belirlemektedir.

²⁶ Kelâmî fırkaların yapısı ve görüşleri için bk.: Abdulkahir el-Bağdadi, *el-Fark Beyne'l-Firak* Daru'l-Maarife, Beyrut, trs., s. 18 vd, Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, Mektebetü'l-Encelu el-Mısıriye, Kahire, 1977, c. I, s. 86

Kelâm tarihinde Kur'ân (Kelâmullah)'ın kadim olduğu Sünnîlerin, hadis olduğu ise Mutezilenin önemli bir tezi olmuştur. Kelâm alemin kadimliği konusunda felsefe ile önemli bir ihtilafa düşmüştür. Kelâmın akli boyutunun verileri bu şekilde görülmektedir. Bir dönem en fazla üzerinde durulan konular arasında, Allah'ın Kelâmının mahluk olup olmadığı tartışmasıyla önemli bir gündem oluşturulmuştur.²⁷ Bu mesele siyasilerin Abbasiler dönemi temsilcileri eliyle temel bir inanç meselesi, halka yansımaları gereken bir konu olarak gösterilmiş, gereksiz olmasına rağmen hassasiyetle üzerinde durulmuştur. Muhteva itibarıyla Kelâmî olan konu, Kelâmcıların olmasını arzu ettiği mescrada kalmamış, ilgisi bulunmayan alanlara taşınmıştır. Bu problem Kelâmı ilgilendirdiği derecede İslam filozoflarının dikkatini çekmemiştir. Teslise, Seneviye'ye, Maniheizm'e, Sümeniye'ye, o dönemde Zındık olarak bilinen çevrelere vb. reddiyeler yazmada, alemin kadimliğini savunan felsefeye karşı muhalefette, Mutezile Sünnî muhaliflerini de memnun edici tavır sergilemiştir. Kelâmullah konusundaki tavrı ise eleştiri almıştır. Onların da Selef-Halef farklılığı yanında, Halef dönemi Kelâm bilginlerinin de kendi içinde farklı anlayışlara sahip oldukları, bu nedenle kendi içinde grupların oluştuğu görülmektedir. Bu onların kendi iç bünyesinde büyüyen ihtilafların, farklı görüşlerin tabii sonucudur. Felsefe ve Mutezile karşıtlığı aynı çevrelerce yürütülmemiştir. Mutezile anlayışına Eş'ârîler ve Mâturidîler, Selefiye ekolü ise hem felsefe hem de Mutezile karşıtlığına ağırlık verip muhalefet tavırlarını sürdürmüşlerdir.

Mutezile'nin belirttiğimiz muhalif çevrelere karşı reddiyede kullandığı yöntem kendi mezhep anlayışlarının göstergesidir. Aynı zamanda verilen Kelâmî çaba olarak diğer Kelâm ekollerinin de ilgi duyduğu bir alandır. Tevhit ve adl prensipleri bünyesinde dini savunmaları, din muhalifi çevrelere gerekli cevapları vermeleri olumlu karşılanmıştır. Bu açıdan Mutezilenin girişimleri onun önemli müspet çabaları olarak değerlendirilmektedir. Akli izahlar getirerek muhataplarını ikna etme yolu izlemişlerdir. Kelâm alanında felsefi yöntemin kullanılmasının örnekleri verilmiştir. Onların henüz erken dönemde başkalarından önce bunu yaygın şekilde gerçekleştirmesi, kendilerine olan menfi muhalif çevrenin lehlerine dönmesi ve muhalefetin azalmasına, diğerlerinin de ilerde aynı metotlara başvurmasına sebep olmuştur. Onlara karşı çıkanlar, müspet gördükleri faaliyetleri takdir etmek durumunda kalmışlardır.²⁸ Belki de bu tür faaliyetleri onu toplumda

²⁷ Bk.: Ali el-Kari, a.g.e, s. 120 vd

²⁸ Ali Sami Neşşar, *Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Daru'l-Mearif, Kahire, 1977, c. I, s. 115

meşrulaştıran girişimlerdir. İslam'a muhalif, tevhit karşıtı Maniheizm gibi dinsel anlayışların inanç dünyası Mutezile tarafından cevaplandırılınca, bu etkinlikleriyle toplumda sempati kazanmışlardır.²⁹ Aynı toplum içerisinde oluşan Batıniye, Karamita gibi yapılanmalara cevap vermede de felsefi metotları kullanan, aklî izahlara ağırlık veren Kelâm anlayışına katkıları belirgin bir şekilde görülmüştür.³⁰ Bu yapılanma o Kelâm ekolünün felsefeleşen Kelâmî çabası olarak algılanmaktadır.

İslam'ın ilk dönemindekinden farklı bir ilgi alanına doğru gidilirken sadece tıp, fizik ve kimya gibi alanlardaki eserlerin Arapça'ya tercümesi ile kalmamış, çevredeki felsefi ekollerden ve eserlerden yararlanma yoluna gidilmiştir. Abbasiler Beytu'l-Hikme denilen kurumu resmileştirirken, Arapça'ya tercüme ve bilgi aktarımı, bu bilgilerin İslam toplumunda benimsenmesi çabasını da yürütmüş oluyorlardı. Bu kurum tercüme edilecek eserlerin tespitini yapmış, tercümesinde yarar gördüğü felsefi eserlerin çevirmenler eliyle topluma kazandırılmasını sağlamıştır. Bu kurum bir tercüme bürosu olmaktan öte, önemli bilimsel bir işlevi yerine getirmiştir. İlk İslam filozofu olarak tanınan Yakub b. İshak el-Kindî (ö.257) bu ilişkilerin temel şahsiyeti konumundaydı.³¹ Ciddi bir sorun olarak felsefenin verileri birer teori, nazariye vb. olarak aynen alınırken, Kelâm felsefeyle uzlaşma uğruna nasları yorumlama yolu izlemiştir. Yorumla karşı çıkanlar ise Kelâm karşıtı tavr almışlardır. İslam'a mensup fırkaların anlayış farkı sergilemesi ve kurumların ayrılması bir realite olarak devam etmiştir. Yorumlar tutarlı ve tutarsız ayırımına tabi tutulmak, kabul veya ret edilmek durumundadır. Bu yapı Kelâmın önceden var olan problemlerinden. Kelâm felsefeyle birliktelik sürecinde yeni konularla karşılaşmıştır. Bunlar Kelâmın özgün konularıyla birlikte aynı kaynaklarda ele alınmıştır.

Felsefeyle Kelâmın iç içe olduğu dönemde pek çok benzerliklerinin yanında farklarının da olduğu bilinmektedir. Felsefe tabiat ötesi alemi incelerken gerçeği aramayı planlamıştır. Dinde ise ilahi vahyin ortaya koyduğu bilgilere ve delillere öncelik tanıma vardır. Enfüsi ve afaki delillere bakmak, Kur'ân ve sünnet delilini incelemeye mani değildir. Naslar, nazar ve aklî delilin alınmasını emretmiştir. Tefekkür

²⁹ Kadı Abdulcebbar'ın *Tesbiti Delaili'n-Nübüvve* Daru'l-Arabiyye, Beyrut, trs., isimli eserinde ortaya konan Hz. Peygamberin peygamberliğini naklî ve aklî işığında ispat etme girişimi özellikle Hindistan'da yaygın olan peygamber karşıtı görüşlere cevap olmuş ve toplumda müspet karşılanmıştır.

³⁰ Muhaliflere reddiye örnekleri için bk. A. Neşşar, a.g.e., c. I, s. 210 vd.

³¹ Geniş bilgi için bk.: A. Neşşar, a.g.e., c. I, ss. 107-108

teşvik edilirken, genelde iki varlık dikkati çeker. Bunlardan biri kişilerin kendileri, diğeri ise çevreleridir. Kelâm ve felsefeden her ikisi de hakikati bulma çabası vermektedir. Felsefenin Arapça'ya tercümesiyle birlikte alınan mantık hüccetleri, önermeler şeklinde ortaya konmuş ve benimsenince de bunlar Kelâmcılar tarafından uygulanmıştır. Kur'ân'ın belirlediği hususların ise, iki önerme ve bir sonuç şeklinde tespit edilmesi beklenemez. Onun böyle bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Muhatap ikna edilmek istenirken duyu organlarına hitap, kalbin huzur bulması, burhanlarla bilginin ortaya konması, basiret sahiplerinin aklın kuvvetinden yararlanarak doğru bilgiyi kabullenmesi metodu uygulanmıştır.

İslam felsefesinin ortaya çıkmasından sonra Kelâmla felsefeyi birleştirme girişimi bilginlerin eserlerine yansımıştır. İbn Sina (428/1037) bunun çabasını vermiştir. Dinle felsefenin birleştiği hususlar açıkça ortaya konmuştur. Buradaki problem dinin ortaya koyduğu esaslarla felsefenin verileri arasında uzlaşmanın mümkün olmadığı konuların bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Bu konuda belirgin tetkikleri Gazali (ö.505/1111)'nin verilerinde görmekteyiz. Tarihi süreç içerisinde Kelâm-felsefe münasebeti onunla eleştiriye açık bir konuma gelmiştir. Kelâm kitaplarının bünyesinde ele alınan felsefi konular, İslam'ın bünyesine alınan meseleler, Gazali ile eleştiriye tabi tutulmuş, nelerin inançlara uygun, nelerin de itikada ters düştüğü değerlendirilmiştir. Kelâmcılar dini savunan kimseler olarak kişiliklerini ortaya koyarken, İslam filozofu olarak bilinen kimseler bu dinin dışında değillerdi. Fakat Gazali onları özellikle alemin kadimliği, Allah'ın cüziyatı bilmemesi ve haşrı cismaniyi inkar gibi konularda ortaya koydukları düşünceleriyle İslam'ın dışına çıktıkları eleştirisini yapmaktaydı.

Kelâmcılar da filozoflar da ele aldıkları meseleleri izahta aklın verilerinden yararlanmışlardır. Önceliğin akıl veya nasta olması konusunda aralarında metod farklılığı görülmüştür. Filozoflar akli ön planda tutup nassı aklın ışığında yorumlama prensibinden hareket etmişlerdir. Kelâmcılar ise kendi içinde ekoller bünyesinde farklı görüşler ortaya koymuşlar, bu durum o mezhebin kendi metodu olmuştur. Mutazile filozofların yaklaşımına yakın tavır belirlemiş, böylece felsefeyle daha sıkı ilişki kuran, bir diğer deyişle felsefeleşen Kelâmın temsilcisi olmuştur. Eş'ârî ve Mâturidî Kelâmcıları ise nassa öncelik vererek felsefeleşen Kelâmında kendi prensipleri bünyesinde yerini almışlardır. "Gerek İslam filozofları gerekse Kelâmcılar Orta Doğuda yaygın olan

felsefi düşüncelerden olabildiğince etkilenmişlerdir.³² “Felsefe dinin açıklamaya çalıştığı alanlara el atarken, genellikle din ile ilişkisini bütünüyle koparmamış, Tanrı ve tanrısal olanı da kavramaya çalışmıştır.”³³ Aynı konu Kelâmın temel ilgi alanı olarak incelenmiştir.

Kelâm Felsefe İlişkisinin Boyutları

Mutezile'nin özellikle ikinci ve üçüncü tabakası felsefeye muhalefet etmeksizin benimseme tavrı almışlardır. Ehli Sünnet'ten ise Eş'ârî (ö.324/936) ve Mâturidî (ö.333/944) ile başlayan iki ayrı ekolünün Halef alimleri Mutezile bazında olmasa bile felsefeyi Kelâmla birlikte mülâhaza etmişlerdir. Kelâmın ana meseleleri ilahiyat, nübüvvet ve sem'iyatın tüm konularında felsefe ile Kelâmın aynı sözleri söylediği düşünülemez. Ayrıldıkları ve farklı veriler ortaya koydukları durumlar olmuştur. Fakat bu tarihler öncesiyle karşılaştırdığımız zaman bir akait ilmi, tevhit ilmi, yapısından farklı bir yaklaşımın olduğu görülür. Artık bu yaklaşımda Yunan felsefesi değil, İslam felsefesi olarak adlandırılmış İslam medeniyeti içerisinde yerini almıştır.

Kelâmî oluşum sürecinde önce Kaderiler, daha sonra Mutezile çeşitli tabakalar olarak ortaya çıkıp görüş belirlemişlerdir. Cebriye bunlara karşı ve tam muhalifi bir konumda durmuştur. Aynı toplumda Batınlık gelişmiş, daha sonra onların benzeri çizginin gelişmiş felsefi şekliyle İhvan-ı safâ mensupları görüşlerini risalelerinde ortaya koyarken mevcut fırkalara uymaksızın kendilerini farklı bir konumda hissetmişlerdir. Aynı İslam toplumunda Dehriyeler (materyalistler) alemin ezeli olduğunu savunma imkanı bulmuş, Tanrı tanımaz yapısını sürdürmüşlerdir. İbn er-Ravendi (ö.m.910) buna belirgin bir örnektir. Batınlıkta farklı anlayışlar İslam öncesi mevcut düşünce biçimlerinden alıntılar yaparak hiçbir Kelâmî fırkayla uyum sağlamayan yorumlar getirerek, harf ve rakamlardan yararlanıp asılsız olarak algılanan manaları yükleyerek fikir dünyasını oluşturmuştur. Ebu Bekir b. Zekeriyâ er-Razi (ö.m.932), Şihabüddin Sühreverdî (ö.m.1131) İslam toplumunda genel temayüle ters düşen fikirler ortaya atıp onları savunan kimselerdendi. Bundan ötürü görüşleri yayılma imkanı bulamamış, fakat düşünce olarak ortaya konmuş, eserlerde savunulmuştur.

Felsefenin konusu kabul edilen meseleler belirli bir geçiş döneminden sonra artık Kelâm bünyesinde ele alınmaya başlanmıştır. Bunlar Kelâmın özgün konularına ilave olarak onun kendi bütünlüğü

³² M. Dağ, a.g.m., s. 4

³³ M. Dağ, a.g.m., a.y.

içinde, Kelâm mantığıyla açıklığa kavuşturulmuştur. Böylece Kelâm kendi alanındaki boşluğu doldurduğu gibi felsefeye olan temayüle de kendi ortamında cevap vermiştir. Kelâm felsefe ilişkisinde, felsefenin Kelâmlaşması değil, Kelâmın felsefeleşmesi gerçekleşirken, İslam düşünürleri arasında geniş çapta sert tartışmaların mezhepler arası münakaşaların, eleştirilerin olduğu bilinmektedir. Bazen şahsın, bazen de felsefi anlayışın eleştirisi söz konusudur. Bunun yoğunluk kazanması tercüme sonrası dönemde görülmektedir. Bazıları Gazali'nin bu alandaki faaliyetlerini felsefeyi yıkma girişimi olarak algılamaktadır.³⁴ Her eleştiri yıkma olarak algılanmamalıdır. Müslümanların felsefeyle olan ilişkisi eleştirel yaklaşım yanında, ona katkıda bulunma çabası olarak da değerlendirilmelidir. Felsefeyle olan bu ilişki sonrası başlayan süreç ise tenkit, o alanda eser verme, şerhler ve talikler yazma şeklinde gelişmiştir. Müslümanlar bu alanla uğraşma sonrası kendi iç bünyelerinde ihtilafa düşmüş, birbirlerini tekfir eder konuma gelmiştir. "Tartışmalar Gazali'nin İslam filozoflarını İslam adına tekfiri zirvesine kadar ulaştırmıştır."³⁵ Bu realite Kelâmcıların bu alanla yakından ilgilendiğinin belirgin delilidir. Toplumun düşünce dünyası bununla meşgul olmuş, bu konuda en üst seviyede çaba ise Kelâm bilginleri tarafından verilmiştir.

Bu arada Kelâmın dinin fikri alanda savunulması, inanç esaslarının öğretilerinin tanıtımı, talimi, kuralların belirginleştirilmesi, muhaliflere delilli cevapların verilmesi yöntemi uygulanmıştır. Özellikle çevrede var olan dinlerle karşılaşılınca din felsefeleriyle muhatap olmuşlar, onların din anlayışı, inanç dünyaları, düşünceleri tartışma ortamına girmiştir. Genelde reddiye yazma yolu izlenmiştir.³⁶ Onlarla ilmi, fikri ve kültürel bazda aynı toplumda münazaralar olmuş, farklı anlayışlar ortaya konulmuştur. Bu fikir teatisi en çok Kelâmcıların ilgisini çekmiştir. Yeni ortamda daha önce görülmeyen fikri gelişmeler genelde Kelâmî yapılanmalarda görülmüştür. Bunlar yeni gelişmeler olarak görülür. Eş'ârîliğin ve Mâturidîliğin kuruluş dönemlerindeki nas ağırlıklı yapısının değiştiği, zamanla aklî yöntem ve felsefi konuların ağırlıkta olduğu eserlerin verildiği görülür. Cisim, cevher, araz, hareket, sükun, madde, alem vb. pek çok konu Kelâmî eserlerin de ele aldıkları önemli problemler arasında yerini almıştır. Kelâmcılar ilk dönemden çok daha farklı düşünce biçimleri ve felsefi anlayışlarla karşılaşmışlardır. Fikirler belirlenmiş, delili güçlü olan aklî yöntemi

³⁴ A. Neşşar, a.g.e., c. I, s. 109

³⁵ A. Neşşar, a.g.e., c. I, s. 48

³⁶ Yazılan reddiyeler için bk.: Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler Ve Tartışma Konuları*, Konya, 1989, s. 5 vd.

iyi kullananlar muhatabını ikna edebilmiştir. Doğruların yaygınlaşması için gösterilen çabalar Kelâmın felsefeyle daha yakından ilgilenmesini gerektirmiştir.

Bunun yanında vahyin belirlediklerine önem vermek esastı, ana mesele vahyi anlamaktı, felsefeyle kıyaslandığında vahyin verilerinde açıklık ve netlik olması, insanları mutmain etmesi, çekiciliği, kalbin ilgi odağı olması, ruhları cezp etmesi, gönülleri haşmetiyle kaplaması realitesi vardır. Çünkü vahiy yüce yaratıcıyla, onun kulları arasında iletişim aracıdır. Açık olmak zorundadır. Aksi halde muhataplar mağdur olurlar.

Kelâm Felsefe Uzlaşması

İlk dönemlerde felsefe yerine hikmet kavramı kullanılmıştır. Hikmet denildiği zaman kastedilen felsefedir.³⁷ Daha hoş ve bilinen bir kavramın kullanılması muhalefeti zayıflatıp, felsefenin başka bir adla da olsa kabul görmesini sağlayacaktı.³⁸ Zamanla felsefe kavramı toplumda yerleşmiş ve kabul görmüş, İslam felsefesi ve İslam filozofu ifadeleri övgü sözleri olmuştur. Akla önem verme Kelâmî fırkaların ilkesi olmuş, felsefeyle uzlaşma ortamı sağlanmıştır. İbn Sina'ya göre akıl vesiledir. Riyaziyat yoluyla hikmete ulaşma da bir yöntemdir. Kelâm değil tasavvuf buna ilgi duymuştur.³⁹ Tasavvufi anlayış Kelâmdan farklı bir yerde varlığını sürdürmüştür.

İslam felsefesi denilince hep Gazali'nin tarif, tahlil ve eleştirel yaklaşımı akla gelmekte ve gündemde bunlar kalmaktadır. Halbuki el-Kindi, el-Farabi, İbn Sina, İbn Bace, İbn Tufeyl ve İbn Rüşd gibi İslam filozofu olarak bilinen ve bu alanda eser veren, çaba sarf eden şahsiyetler bulunmaktadır. Bunların dışında Kelâm alanında uğraşı veren, aynı zamanda felsefeyle çok yakından ilgilenen Mutezile, Şia, Eş'ârî ve Mâturidî ekolleri bünyesi başta olmak üzere bir çok Kelâmî fırka mensubu kimse bu alanda faaliyet göstermiştir.⁴⁰ Kelâmla felsefenin

³⁷ Bk.: Abdulhalim Mahmud, *Tefkiru'l-Felsefi fi'l-İslam*, Daru'l-Kitabü'l-Lübnani, Beyrut, 1982, s. 223

³⁸ Ayrıca hikmet kavramı Kur'ânî bir lafızdır. Allah'ın hikmeti dilediğine vereceği, kendisine hikmet verilene çok büyük nimetin verildiği bildirilmiştir. (Bakara, 2/251)

³⁹ Geniş bilgi ve Mistiklerin konuyla ilgili görüşleri için bk. Mahmud, a.g.e., s. 233 vd.

⁴⁰ Belirli şahısların İslam filozofu olarak tanınması başkalarının yokluğu anlamına gelmez. Kelâmcı çok sayıda bilginde filozof olacak kapasitededir. Bir örnek olarak İbn Haldun Eş'ârîliğe mensup bir filozof olarak tanıtılır. "Mukaddime'de Eş'ârîliği sistemli bir şekilde yaymıştır. Tarih felsefesini çok iyi kavramış, İslam

uzlaşması bunların müspet girişimlerinin ürünüdür. Uzlaşmada barış ortamının oluşması söz konusudur. Kelâmî fırkalar bu ilimlerle meşgul olan bilginler yetiştirmişlerdir. Yakın alaka sonrası Kelâm alimleri eserlerinde Kelâm felsefe uzlaşmasının belirgin örneklerini vermişlerdir.

Felsefeyle ilgilenen Kelâmcılardan bir kısmı onun yöntemine doğal olarak eleştiri getirmiştir. Bunun boyutları süreklilik göstermemiş, eleştirilen konular özellikle İbn Rüşd tarafından cevaplandırılmış, problem devam etmemiştir. Kelâmın ilgi gösterdiği alan, inanç dünyasını çok yakından ilgilendirdiği için halkın da ilgi alanı olmaktadır. Her ne kadar Kelâmın felsefeleşmesi halkın Kelâmdan uzak kalması gereğini ortaya çıkarmışsa da; bu konuda felsefe tamamen aydınlar ve belirli çevre bünyesinde kalmıştır. Kelâm ve felsefe sıradan kimsenin kavrayamayacağı içerikte olması hasebiyle belirli kimselerin ilgi alanı olmuştur. İnen vahiy, onun ortaya koyduğu inançlar, tüm esaslar kişileri bunları kabul etmeye ve ilgi duymaya yönlendirmiştir. Felsefe zihinsel çalışma yapmakta, zekaya ağırlık vermekte, bu yolla doğruyu bulduğunu savunmakta, hakikatin o olduğunu iddia etmektedir. Bu bazen ağır ve anlaşılmasında güçlükler bulunan zor bir yoldur. Bu nedenle herkesin ilgi alanı olamamaktadır. Kelâm da kendine has yöntemiyle meselelere açıklık getirirken, kendi kavramlarıyla açıklamış ve sıradan kimse onları fazla kavrayamamıştır. Kelâm ve felsefe herkesin ilgi duyduğu, kavramlarını ve verilerini anlamaya kendini mecbur hissettiği alanlar değildir. İnsanların onların düşünce biçimlerini iyi kavramasına sevk eden bir zorunluluk bulunmamaktadır. Kelâm ve felsefe iyi anlaşılma için kendilerini halk seviyesinde tutmak durumunda değildir. İlgi duyanların elinde varlığını sürdürmüştür. Herkes tarafından iyi anlaşılma gibi bir mecburiyet içinde olmazlar. Bu nedenle sınırlı çevrede kalmışlardır. Metod farklılığının doğurduğu tabii sonuçta vahiy, tüm beşeri muhatap alır, insanlara hitabını sunar, felsefe ve diğer alanlar ise kendilerine ilgi duyan çevreleriyle belirli, sınırlı muhatapların alakasıyla sürdürülmüştür.

Felsefeyle Kelâmın uzlaşması sürecinde konu İslami unsurlardır. Felsefe için yeni olan bu unsurlarla tanışma imkanı doğmuştur. Bunlar daha önce Yunan felsefesinde ele alınmayan hususlardır. İslam filozoflarıyla Kelâmcıların ele aldıkları cisim, cevher, alem gibi konuları ele alıp, kendi düşünceleri ışığında, kendi verileri olarak Kelâmî muhteva çerçevesinde belirleyip, felsefi izah tarzı getirmişlerdir. Va-

---

mantığı ve özel olarak Eş'ârlık mantığını geliştirmiştir." (A. Neşşar, a.g.e., c. I, s. 525)

hiy ile inanılması gereken prensipler belirlenir, ameli ve ahlaki yön açıklanır. Bir takım muamelelerin uygulanması istenir. Hükümler konur. Felsefe ise bununla kıyaslanamayacak farklılık arz eder. Varlıkları araştırır. Kendi metotlarıyla tespitler yapar. Önceden belirlenmiş inançlar ortaya koymaz. Evren hakkında kendi kanaatini belirler. Bunun dışında eski Mısır, Hint ve İran medeniyetlerinin etki alanı olan bölge yeni dönemde İslam bölgesine girmiştir. İslam Kelâmcıları ellerinde mevcut olan bilgilerin ışığında bu medeniyetleri değerlendirmek durumunda kalmışlardır. Yeni karşılaşılan konuları izahta Kelâmcıları Mutezilî, Eş'ârî ve Mâturidî çizgi olarak ayırdığımızda Mutezile'de akla dayanarak naklî yorumlama genel prensip olmuştur. Kelâm; his, akıl ve nakille gelen bilgileri birlikte değerlendiren bir yöntemi tercih etmiş, eski medeniyetlerin bir kısmının da bulunan çok tanrılı sistemi almamıştır.

Kelâm felsefe ilişkisi geçmişte din felsefe ilişkisi olarak kendini gösterir. Bu ilişki devamlı Kelâm ağırlıklı yürütülmüştür. Tefsir, fıkıh, hadis gibi diğer İslami bilimlerde felsefeyle ilişki veya felsefeyle uzlaşma, bütünleşme vb. herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Kelâm ebedi saadeti elde etmesi için beşere yol gösterme çabası vermiştir. İnsanın nereden geldiği, nereye gideceği sorularına cevap vermiş, yaratıkların ahvaline açıklık getirmiş, Allah'ın kendisi, ve ona mahsus sıfatlar, ahiret ile ilgili tafsili bilgi oradaki ceza ve mükafat konularını incelemiş, delillerden hareketle kişilerin kazandığı inancı elde etmesine dini kaideleri bilmesine yardımcı olmuştur.⁴¹ Mevcut varlıkları incelediklerinde felsefeyle Kelâm birleşmektedir. Allah'ın varlığı konusu ise başta gelmektedir.⁴² Bunun yanında Ahlak ve siyaset bilimleri ameli felsefede geniş çapta ele alınırken Kelâm bu alanın ahlakla ilgili olanına girmemiş, siyasi konuları da imamet bünyesinde işlemiştir.⁴³ "Rabb'inin yoluna hikmetle çağır"⁴⁴ ayetindeki hikmet kavramı felsefeyle ilişkilendirilmek istenmiştir.

⁴¹ Tarifleri için bk.: Seyyid Şerif Cürçani, *Tarifât*, Daru'l-Küttübü'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrut, 1983, s. 185

⁴² Geniş bilgi için bk.: Mehmet Dağ, "Ontolojik Delil Ve Çıkmazları," A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara, 1978, c. XXIII, s. 288 vd.

⁴³ Felsefenin nazari ve ameli kısımlarının içeriği için bk.: Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun*, Milli Eğitim Basımı, İstanbul, 1943, c. II, s. 1290

⁴⁴ Nahl, 16/125

Farklı Kelâmî Oluşumlar Ve Felsefeyle İlişkilerin Birlikteliğe Varışı

Sıkı münasebet sonunda İslam felsefesi güçlü temsilcilerinin e- linde doğmuş ve gelişmiştir. Felsefeyle sıkı münasebetin Kelâmî kay- naklara yansımada Selef dönemi kaynaklarından farklı olarak deği- şim görülür. İnanç esaslarına girmeden önce Kelâmcılar eşya ve alem hakkında bilgi vermeyi yeğlemiştir. Felsefi konuların Kelâmî kaynak- lara girmesi sonrası yazılan eserlerde görülen en belirgin özellik bu- dur.

Bu arada İslam filozofları kendi felsefi görüşlerini ifade ederken Kelâmdan uzak kalmış değillerdi. Kelâmın özgün konularında eserler vermiş, fikir beyan etmişlerdir. Bunu Resail denilen kitaplarıyla açıklamışlardır. Örnek olarak ilk İslam filozofu el-Kindi (252-866) Mute- zilenin. Kelâmî görüşlerinin yaygın olduğu bir dönemde yetmişmiş, o kültür ortamı onun fikri yapısında etkili olmuştur. Meşgul oldukları temel ilkeler, yaşadıkları ortamın fikir sahasında etkindi. Adl ve Tev- hit anlayışlarını özenle telkin etmişlerdir. Allah'ın varlığının akli delil- lerle ispatı, Alemin kadimliğini savunan felsefeye cevap verme gibi konularda el-Kindi önemli bir felsefi şahsiyettir. Yunan felsefesinden azami derecede yararlanma yanında, Kelâmı çok yakından ilgilendiren temel fikirleri tespit edilmiştir. Onu tanıtanlar ondan Arap filozofu Feylesufu'l-Arab övgüsüyle bahsetmişlerdir.⁴⁵ Aristo (m.ö.384-322) muallimi evvel, el-Farabi (ö.339-350)'de muallimi sani olarak tanın- mıştır. El-Kindi ile başlayan bu süreç el-Farabi ile ciddi şekilde inki- şaf etmiş, felsefe alanında pek çok yeni adımlar atmıştır.⁴⁶ Onun Kelâmî ve felsefi kavramları izahı, farklılık ve toplumda yeni düşün- celer açısından önemlidir. O itikâdi olanla siyasi ve sosyal olanı bir arada sunmuştur.⁴⁷ Kelâmî konuları akli yöntemle izah ederken felse- feleşen Kelâmdan öte felsefe içinde Kelâmın bir Kelâmcı filozof man- tığı ile, akli yollarla işlenebileceğinin belirgin örneğini vermiştir. Al- lah kavramı yerine el-Evvel ve vacibu'l-vücut gibi kavramları kul- lanması Kelâmcılar tarafından kabul görülürken, Selefiye muhalefeti ile karşılaşmıştır. Tüm bunlara rağmen onun ilahiyat konusundaki ve-

⁴⁵ Bk.: Ebu Zeyd eş-Şelebi, *Tarihu'l-Hadaratu'l-İslamiye ve'l-Fikri'l-İslami*, Mektebetu'l-Vehbiyye, Kahire, 1964, s. 339

⁴⁶ Onun felsefi görüşleri Kelâma katkıları kavramlara yüklediği anlamlar için bk.: Cafer Ali Yasin, *el-Farabi fi Hududihî ve Rusumihî*, Alemi'l-Kütüb, Beyrut, 1985, c. 1, s. 685 vd.

⁴⁷ Bunun en belirgin örneği için bk.: Ebu Nasr el-Farabi, *Kitabu Arau Ehli Medineti Fadila*, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1985, ss. 11-12

rileri Kelâmcıların verilerinden aşağı değildir. Bunun yanında metafizikle beraber fiziki ve siyasi konular onda felsefesini bulur. Allah'ın birliğini bir Kelâmcıdan aşağı kalmayacak şekilde felsefi deliller ışığında İslam filozofu kimliği ile yapar.⁴⁸ İbn Sina (ö.370/980) kendisinden önce başlatılan felsefi girişimleri ve Kelâma katkıları aksatmadan sürdürmüş ilahiyat yanında diğer alanlarda da söz sahibi olmuştur. Allah'ın varlığını ispat için kullanmış olduğu akli deliller, onun felsefe içinde işlenen Kelâm konularına katkılarının belirgin örneğidir. Onun *eş-Şifa* isimli eseri ihtiyaç duyulan alanların her birine değinmiş, pek çok konuyu kapsamıştır.⁴⁹ Sadece felsefe, mantık ve diğer maddi ilimlere değil, özgün Kelâmî konulara da geniş yer vermiştir.

İhvanı Safa felsefi gizli bir cemiyet konumunda bulunmakla beraber çevredeki Yunan, İran ve Hint felsefelerini araştırıp, İslam felsefesi bünyesinde tartışma ortamı oluşturan bir karakter taşımış, felsefi risalelerinde Kelâmî konulara büyük yer vermiştir. Bu da felsefede Kelâmî yapılanmanın örnekleri arasındadır.⁵⁰ İlahiyat risalelerinden şu başlıkları verebiliriz. Din ve felsefe ile ilgili ekoller, Allah'a giden yolun mahiyeti, İhvanı Safa'nın inançları ve yaşayış biçimleri, imanın mahiyeti ve gerçek müminin hususiyetleri, ilahi ahkâmın mahiyeti Allah'a çağrının keyfiyeti, ruhaniler, cin, melekler ve şeytanın fiilleri, siyaset türleri, alemin keyfiyeti ve sihir konuları bir örnektir.⁵¹ Bu da onların Kelâmî meselelere ışık tutan fikirler ortaya koyduklarının göstergesidir. Felsefe içinde Kelâmî yapılanma çabasıdır. İbn Rüşd (ö.595/1198) Şarihu'l-Azîm (büyük şerh edici) olarak tanınmış Gazali'nin filozoflara hücumlarına karşı felsefeyi "Tehafütü't-Tehafüt" isimli eseri ile savunmuştur. Felsefe ile dinin birbirine ters düşmediğini hararetle savunurken, Kelâm felsefe birlikteliğine örnekler vermiştir. Bunu eserlerinde ortaya koyarken kendisinin sadece İslam filozof değil, aynı zamanda kadılık gibi dinde önemli bir yeri olan din bilginliği vasfı da bulunuyordu.⁵² İbn Rüşd diğer filozoflardan sonra gelen, onla-

⁴⁸ Bk.: el-Farabi, a.g.e., ss. 1-175 hakkında övgüler için bk.: Katip Çelebi, a.g.e., c. I, s. 144.

⁴⁹ Bk.: İbn Sina, *eş-Şifa*, el-Heyetu'l-Amme li Şuuni'l-Metabiil Emrikiyye, Kahire, 1966 baskısından sonra, İbrahim Medruk'un inceleme ve tashihi ile, Tahkiku't-Turas, Kahire, trs'de yeni baskısı yapılmıştır. Farklı ciltler farklı şahsiyetlerce tahkik edilmiştir. İbn Sina bu eserinde ilahiyata geniş yer verir. Bk.: c. I, ss. 1-457

⁵⁰ Bk.: İhvanı Safa, *Resailü İhvanı Safa ve Hallabil Vefa*, Daru'l-Sadir, Beyrut, trs., c. I, s. 5 vd

⁵¹ Bk.: İhvanı Safa, a.g.e., c. I, ss. 262-272

⁵² Onun külliyatından örnekler için bk.: İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal*, tahkik el-Berr Nasrı Nadir Nesri, Beyrut, 1986

rın birikimini bilen, aklî delil yanında naklî de kullanan, fikri alanda içtihadın yapılmasını hararetle savunan, fakihlere tanınan içtihat etme hakkının mütekellim ve filozofların da hakkı olduğunu haklı olarak savunan, Kelâmıla iç içe bulunan felsefenin savunucusu bir İslam filozofuydu.

Felsefeleşen Kelâm tarihinde İbn Rüşd ile Gazali karşıtlığı birlikte görülür. Gazali İbn Rüşd'den önce yaşamıştır. Bu nedenle kendisinden sonra ona yapılan eleştiriye cevap verecek durumda değildi. O kendi döneminde felsefeye yönelik önemli bir eleştirel süreci başlatmıştır. Bir taraftan İslam akaidinin esaslarını açıklığa kavuşturmuş,⁵³ diğer taraftan Kelâmıda o döneme kadar fazla üzerinde durulmayan ahlaki konular ve ruh terbiyesine de ağırlık vermiştir.⁵⁴ Bunlar yapılırken felsefeye ışık tutan, onu anlaşılır hale getiren, sonra da eleştiren bir çabanın içinde olmuştur. Bunu yaparken hem Kelâm, hem de felsefede bir süreç başlatmıştır. Bunun yanında Kelâm-tasavvuf ilişkisi ciddi anlamda kurulmuş, mistik hayat Kelâmcının gündemine girmiştir. Fakat kendisinden sonra aynı yapı devam ettirilememiş, Kelâmcılar mistik hayatı ve tasavvufu ihmal ederken, felsefeye çok büyük bir önem vermişlerdir. Daha sonraki dönemde artık felsefeleşen Kelâm ağırlık kazanmış, isimlerini zikrettiğimiz kapasitede İslam filozofu yetişmemiş olmakla beraber, felsefi faaliyetler ihmal edilmeden sürdürülmüş, Kelâmıla felsefe birbirinden ayıramaz hale gelmiştir. Felsefenin bir kolu olan mantığın İslam Kelâm ilmiyle direk bağlantısı olmuştur.⁵⁵ Daha önce başlatılan süreç muhalefetin varlığına rağmen devam etmiş, Kelâm felsefeleşmekle daha da güçlenerek ortaya çıkmıştır. Kelâmı etkileyen dış öğelerin başında Yunan felsefesi gelmektedir. Bu da klasik felsefe anlayışıdır. İran ve Hint etkisi değil, Yunan etkisi görülür. İslam toplumu içerisinde yaşayan Süryaniler ve Harranlıların çevredeki felsefe okullarının etkisinin varlığı inkar edilemez. Felsefe Kelâm-ilişkisi, akıl-nakil birlikteliği şeklinde değerlendirilebilir. Tüm tartışmalara rağmen eleştirel yapı ne boyutta olursa olsun, Kelâmın felsefeleşmesini önleme çabaları sonuç vermemiş, Kelâm başlatmış olduğu süreci sonuçlandırmış, Kelâmî konular İslami ilimler bünyesinde felsefi mantıkla incelenmiş, ayrı alanlar bir tek ilim şeklinde sunulmuştur.

⁵³ Bk.: Muhammed b. Muhammed Gazali, *Kavaidü'l-Akaid*, Beyrut, 1985, ss. 1-285, *el-İktisat fi'l-İtikad*, Beyrut, 1983, ss. 1-155, *İktisatta Orta Yol*, Çev.: Kemal, Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971

⁵⁴ Bk.: Gazali, *Mukâşefetu'l-Kulub el-Mukarrib ila Aleml-i'l-Guyup*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1991, ss. 1-504

⁵⁵ Fazlu'r-Rahman, *İslam*, Selçuk Yay., Ankara, 1996, s.147

Halef dönemi kaynakları felsefeleşen Kelâmın belirgin örneğidir. Selef döneminde yazılan inanç esaslarının incelendiği akait kaynaklarından farklı bir konum kazanmış, Allah'ın varlığı ve birliği gibi ilahiyat konusu işlenirken, felsefi açıdan konulara bakılmış ve açıklık kazandırılmıştır. Bunu kesin çizgilerle ayırıp iki ayrı alan olarak değerlendirmek, tarihi süreç içerisinde oluşan probleme belki çözüm getirecektir. İnanç esaslarını inceleyen alan tevhit, akait, gibi adlarla isimlenen bir alandır. Bunun nakil ağırlıklı akla da olabildiğince önem veren Selefî kaynaklarından yararlanan bir yapısı vardır.⁵⁶ Ahat hadisleri delil olarak kullanmakta bir sakınca görmez, delil getirmede ayetler yanında hadisleri de mütevatir olma şartı aramaksızın kullanır. Felsefeleşen Kelâm ise Halef dönemi kaynakları bünyesinde ele alınır.⁵⁷ Bunda da aynı konular aklî yöntemle izah edilir. Kur'ân ayetleri bilginlerin anlama tarzında yorumlanır. Hadislerden sadece mütevatir olanlar delil olarak getirilir. Ahat hadisler zan ifade ettiği gerekçesiyle Kelâmî delil olarak alınmaz. Böylece Kelâmî akait veya tevhit ayrı birer alan olarak varlığını sürdürür. Müstakil varlıkları tanınır. Tevhilde çağrıda yöntem sorunu, dine davet metotlarının tespiti, Kelâmî fırkaların tarihte ve günümüzdeki boyutları, mezheplerin dini metinleri anlama biçimleri, nasların anlaşılmasında yöntem sorunu ve yorum, Kelâmî ve genel anlamda İslam'ı eleştirenlere cevap verilmesi, Tanrı tanımazların Ateizm felsefesinin tespiti ve Kelâmî açıdan cevaplandırılması, Kelâmî sorunlara aklî çözümler üretilmesi, itikâdî problemlere

⁵⁶ Kaynaklar arasında İmamı Azam'ın eserleri, Selef akaidini işleyen kaynaklar; İmam Ahmed'in Zındıklar ve Cehmiye'ye karşı reddiyesi, Ali Sami Neşşar ve Ammar et-Talibi, Akaidü's-Selef, Daru'l-Mearif, İskenderiye, 1971 bünyesinde, el-Beyhaki, *Kitabu'l-Esma ve's-Sıfat*, İhyau't-Türasü'l-Arabi, Beyrut, trs., İbn Huzeyme, *Kitabu't-Tevhid ve İsbatu Sıfatu'r-Rab*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, el-Acirri, *eş-Şeria*, Matabiu'l-Eşref, Lahor / Pakistan, 1983 birer örneklerdir.

⁵⁷ Örnek kaynaklar Ebu Mansur el-Mâturidî, *Kitabu't-Tevhid*, Daru'l-Mearifu'l-Mısıriye, Katar, trs., Ebu'l-Hasan el-Eş'ârî, *el-İbane an Usulu'd-Diyane*, Muhammed es-Seyyid el-Cüneynid, Kahire, 1977, aynı müellif *Usulü Ehli Sünne ve'l-Cemaa*, Kahire trs., el-Bakillani, *et-Temhid*, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, Beyrut, 1987, el-Bağdadi, *Usuluddin*, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1981, İmamü'l-Haremeyn el-Cüveyni, *Gıyasu'l-Ümem fi Teyasi'z-Zulem*, Daru'd-Dave, Kahire, 1979, aynı müellif *Akaidetü'n-Nizamiye*, Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriyye, Kahire, 1979, Fahreddin Razi, *Mebahisu'l-Müşrika*, Daru'l-Kütübü'l-Arabi, Lübnan, 1989, aynı müellif *Metalibu'l-Aliye*, Daru'l-Kitabu'l-Arabi, Lübnan, 1990, el-Amidi, *Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelâm tahkik Hasan Mahmud Abdullatif, Lecnetü İhyau't-Turasul-İslamiyye* Kahire, 1971, Abdurrahman el-İyçi, *el-Mevakif fi İlmi'l-Kelâm, Alemü'l-Kütüb*, Beyrut, trs., Seyyid Şerif Cürçani, *Şerhu'l-Mevakifi İlmi'l-Kelâm* (ilahiyat kısmı), Mektebetü'l-Ezher, trs., Kahire, Abdullatif el-Harputi, *Tenkihü'l-Kelâm fi Akaidi Ehli'l-Islam*, Daru's-Saadet, İstanbul, 1330.

aklı ikna edici çözümler getirilmesi Kelâmın yeni problemlerinden sadece birkaçıdır.

SONUÇ

Kelâm alimleri felsefi modellere göre Kelâmın ilkelerini açıklama çalışması sürdürmüşlerdir. Artık sistem Selef dönemi nass ağırlıklı akait sistemi olmaktan çıkmış, akla müracaat ağırlıklı felsefi yöntem olmuştur. İslam Kelâmcıları İslam filozoflarına yakın bir üslup izlemişlerdir. Kelâmın felsefeye yakın tavrı aralıksız devam etmiş, düşünce temeli olarak çok tanrılı eski yunan din anlayışı alınmamış, İslami tevhid anlayışı anlatılmıştır. Kainat ve insan, vahiy ve akıl birlikteliğine özen gösterilerek izah edilmiş, teşkil edilen bu yeni yapı Kelâmın felsefi sistemden azami derecede yararlanışının göstergesidir. Kelâm İslam'da erken dönemden itibaren felsefeye ilişkisini yoğun biçimde sürdürmüş problemleri onun bakış açısı ile tartışmış, dince sakıncalı görülen kader tartışmaları da bundan nasibini almıştır. İslam'ı savunma rolünü bu birliktelik içinde yürütmüş, kendi prensiplerini felsefi yöntemle sunmuştur. Kelâmî yapı müteahhirin döneminde mütekaddimin döneminden farklı olarak felsefi bir yapı almış, yeni durum karşısında bunu yapma ihtiyacı duymuş, konu olarak İslam'ın inanç esaslarını izah, problemlerini açıklığa kavuşturma çabası temel mesele olmuştur.

Klasik Kelâm anlayışını yeni dönemde çağdaş sorunlara cevap verecek içerik yüklenebilir. Zira çağdaş felsefi anlayışlar İslami bilimlerden Kelâm dışındakilerin rağbet etmediği sorunlar içermektedir. Kelâm ise yeni sorunlara çözümde önemli yer alabilir. Tarihi misyonu o günün ihtiyaçlarına cevap veren Kelâm, çağdaş inanç sorunlarına, dinler arası itikâdî ilişkilere katkıda bulunabilir. İnsanın iç dünyasında hissettiği ruhi boşluğa cevap verebilir. Manevi yöne hitabı üstlenebilir. Kelâm geçmişteki fonksiyonu yanında günümüzde de üstlenebileceği inanç sorunları vardır. Kelâm bunları cevaplandırabilecek kapasitededir. İnançsızlık sorununa cevap olacak hususların kapsamı Kelâmın alanı içinde olabilir. Ortaya çıkabilecek sorunlara çözüm Kelâm bünyesinde sağlanabilir. Kendi yöntemiyle yeni temalara cevap verebilir. Klasik Kelâmî problemlerin çağdaş karşılıklarına yeni Kelâm ilmi ile yeni şekillerde çözüm sunulabilir. Vahyin verilerinin daha iyi anlaşılması Kelâmın çabaları ile daha da iyileştirilebilir. Kur'ân ve hadisin sunduğu meselelere Kelâmî açıdan kavrama çabası verilebilir.

Felsefeyle yakın ilişki sonrası Kelâm felsefi metotları benimsemiş ve kullanmıştır. Böylece akait metodu yerini felsefe içerikli Kelâma bırakmış, Akait Selefilerin metodu olarak sürdürülmüştür. Bu yapı sürdürülecek görünüm arz etmektedir. Felsefe yanında mantık ve-rilerinden yararlanma, Kelâmın ilgi duyduğu konuların mantık kural-ları ile izahı sürdürülebilir. Bugün Kelâmın bir çok klasik konusu tar-tışma dışı kalmış, yerini çözüm bekleyen yeni sorunlara bırakmış ola-bilir. Dinin öğretilerini Kelâmî kaynaklarda felsefi yöntemle muhalif düşünce akımlarına ve disiplinlere cevap verebilir. Dini inançların bi-linmesini gerçekleştirmede Kelâm ahad hadisleri kullanmazken, Sele-filer kullanacak ve bu farklılık devam edecektir. Kelâm ise öğretilerini kendi yöntemiyle sunmayı sürdürecektir.

Kelâmî firkalardan bir kısmı diğerlerine tepki olarak ortaya çıkmış, farklı Kelâmî anlayışlar doğmuştur. Bunlar klasik kaynaklar-daki kadar çok olmayıp aza indirilebilir. Zira çoğu varlığını yitirmiştir. Fikri muhalefet Kelâmın tabiatında bulunmaktadır. Akla önem veren bir alan ayrılıklara karşı tahammüllü olmak durumundadır. Kendi ak-ımının doğruluğunu düşünenlerin başka firkaları tekfiri veya ağır it-hamlarla suçlaması gerekmez. Teferruatteki ayrılıklar toleransla karşı-lanabilir. Kelâm diğer bilimlerle ilişkisini kurarken yoğun olarak fel-sefeye yönelmiş, felsefi düşüncelerle sıkı irtibat sonrası istifade ettiği yönler olmuştur. Dini metinlerde sunulan inançlar Kelâmın çabalarıyla doğru olarak anlaşılacaktır. Bu yönüyle Kelâm ilmi sağlıklı bir inanç anlayışını gerekli kılmaktadır.

KAYNAKLAR

el-Acurri, Ebu Bekir Muhammed, eş-Şeria, **Matabiu'l-Eşref**, Lahor / Pakistan, 1983

el-Amidi, **Gayetu'l-Meram fi İlmi'l-Kelâm**, tahkik Hasan Mahmud Abdullatif, Lecnetü İhyau't-Turasul-İslamiyye, Kahire, 1971

Aydın, Mehmet, **Müslümanların Hıristiyanlığa Karşı Yazdı-ğı Reddiyeler Ve Tartışma Konuları**, Konya, 1989

el-Bağdadi, Abdulkahir b. Tahir, **Usuluddin**, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1981

-----, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, Daru'l-Maarife, Beyrut, trs.

el-Bakillani, Ebu Bekir, **et-Temhid**, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekafiyye, Beyrut, 1987

..... el-Beyhaki, Ebu Bekir, **Kitabu'l-Esma ve's-Sıfat, İhyau't-Türasü'l-Arabi**, Beyrut, trs.

I.Din Şurası, Hüseyin Atay, **İslam'ı Anlama ve Anlatma Metodu Akıl (İlim Kaynağı)** D.İ.B.Y., Ankara, 1995

Cafer Ali Yasin, **el-Farabi fi Hududihı ve Rusumihi**, Ale-mi'l-Küttüb, Beyrut, 1985

Cürcani, Seyyid Şerifi, **Şerhu'l-Mevakıffı İlmi'l-Kelâm** (ilahi-yat kısmı), Mektebetu'l-Ezher, Kahire, trs.

-----, **Tarifat**, Daru'l-Küttübü'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrut, 1983

el-Cüveyni, İmamı'l-Haremeyn, **Gıyasu'l-Ümem fi Teyasi'z-Zulem**, Daru'd-Dave, Kahire, 1979

-----, **Akidetü'n-Nizamiye**, Mektebetü'l-Külliyatü'l-Ezheriy-ye, Kahire, 1979

Dağ, Mehmet, **"Ontolojik Delil Ve Çıkmazları"**, A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara, 1978, c. XXIII, s. 288 vd.

-----, **"İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerine Düşünceler"**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Samsun, 1991, c. I, s. 3

el-Eş'ârî, Ebu'l-Hasan, **el-İbane an Usulu'd-Diyane**, Kahire, 1977

-----, **Usulü Ehli Sünne ve'l-Cemaa**, Muhammed es-Seyyid el-Cüleynid, Kahire trs.

Ebu Nasır el-Farabi, **Kitabu Arau Ehli Medineti Fadıla**, Daru'l-Meşrik, Beyrut, 1985

Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdullah, **Hilyetu'l-Evliya**, Daru'l-Küttübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988

Ebu Zeyd eş-Şelebi, **Tarihu'l-Hadaratu'l-İslamiye ve'l-Fikri'l-İslami**, Mektebetu'l-Vehbiyye, Kahire, 1964

Fazlu'r-Rahman, **İslam**, Selçuk Yay., Ankara, 1996, s.147

Garabe, Hamude, **İbn Sina Beyne'd-Din ve'l-Felsefe**, Mecmail Buhusi'l-İslamiyye, Beyrut, 1972

Gazali, Ebu Hamid Muhammed, **Kavaidu'l-Akaid**, Beyrut, 1985

-----, **el-İktisat fi'l-İtikad**, Beyrut, 1983, İktisatta Orta Yol, Çev.: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1971

-----, **Mukāşefetu'l-Kulub el-Mukarrib ila Alemi'l-Guyup**, Daru'l-Cil, Beyrut, 1991

el-Harputi, Abdullatif, **Tenkihu'l-Kelâm fi Akaidi Ehli'l-İslam**, Daru's-Saadet, İstanbul, 1330

İbn Hazm, Muhammed b. Ali, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihal**, Daru Ukaz, Riyad, 1982

İbn Huzeyme, Muhammed b. İshak, **Kitabu't-Tevhid ve İsbatu Sıfatu'r-Rab**, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1983

İbn Sina, Ebu Ali el-Hüseyn, **eş-Şifa**, el-Heyetu'l-Amme li Şuuni'l-Metabiil Emrikiyye, Kahire, 1966 İbrahim Medruk'un inceleme ve tashihi ile yayın merkezi Tahkiku't-Turas, Kahire, trs.

İhvanı Safa, **Resailü İhvanı Safa ve Hallabil Vefa**, Daru'l-Sadır, Beyrut, trs.

İbn Rüşt, Ebu Velid Muhammed, **Faslu'l-Makal**, tahkik el-Berr Nasrı Nadır Neşri, Beyrut, 1986

İbn Teymiye, Abdulhalim, **Muvafakatu Sarıhi'l-Makul li Sahihi'l-Menkul**, Bulak, 1321

-----, **er-Red ale'l-Mantıkiyyin**, Daru'l-Mearife, Abdussamed Şerafeddin Neşri, Bombay, 1368

-----, **Nakdu'l-Mantık**, Mektebetu'l-Sünneti'l-Muhammediye, Kahire, trs.

-----, **Mecmuu'l-Fetava**, I. baskı, Daru'l-Arabiyye, Beyrut, 1398

el-İyçi, Abdurrahman, **el-Mevakıf fi İlmi'l-Kelâm**, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, trs.

Kadı Abdulcebbar, **Tesbiti Delaili'n-Nübüvve Daru'l-Arabiyye**, Beyrut, trs.

el-Kari, Ali, **Şerhu Fıhki'l-Ekber**, I. baskı, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, İmam Azam, Fıhku'l-Ekber, birlikte basım.

Katip Çelebi, **Keşfu'z-Zunun**, Milli Eğitim Basımı, İstanbul, 1943, c. II, s. 1290

Mahmud, Abdulhalim, **Tefkiru'l-Felsefi fi'l-İslam**, Daru'l-Kitabu'l-Lübnani, Beyrut, 1982

el-Mâturidî, Ebu Mansur Muhammed, **Kitabu't-Tevhid**, Daru'l-Mearifu'l-Mısıryye, Katar, trs.

Neşşar, Ali Sami, **Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam**, Daru'l-Mearif, Kahire, 1977

-----, ve Ammar et-Talibi, **Akaidü's-Selef**, Daru'l-Mearif, İskenderiye, 1971, içinde, İmam Ahmed'in Zındıklar ve Cehmiye'ye karşı reddiyesi.

Ramazan b. Muhammed, **Haşiyeli Ramazan b. Muhammed**, Salah Bilici Yay., İstanbul, trs.

Razi, Fahreddin, **Mebahisu'l-Müşrika**, Daru'l-Kütübü'l-Arabi, Lübnan, 1989

-----, **Metalibu'l-Aliye**, Daru'l-Kitabu'l-Arabi, Lübnan, 1990

-----, **Mefatihü'l-Gayb**, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1990

es-Suyuti, Celaleddin, **Savnu'l-Mantık an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm**, ve İbn Teymiye, **Nasihatu Ehli'l-İman fi'r-Red ala Mantıkü'l-Yunan**, İhtisar es-Suyuti, Abbas el-Baz Yay., Mekke, trs.

Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, **el-Milel ve'n-Nihal**, Mektebetü'l-Encelu el-Mısıryye, Kahire, 1977

Taftazani, Sadettin, **Haşiyetu'l-Kesteli ala Şerhi'l-Akaid**, Salah Bilici Yay., İstanbul, trs.

Türker, Mübahat, **Üç Tehafüt Bakımından Felsefe Ve Din Münasebetleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956.